

דוקטור הרבסט ומר עגנון - תרבות וספרות

haaretz.co.il/literature/tarbut-sifrot/2025-06-11/ty-article/.premium/00000197-5c46-deed-a9bf-5d6f1d150000

דן מירון

June 11, 2025

השינוי בעמדתו של גרשם שלום כלפי "חכמת ישראל" נבע, כפי שהוא עצמו קבע בהרצאתו, מן התמורה שחלה בהיסטוריה של עם ישראל עם שואת יהודי אירופה והקמת מדינת ישראל ואולי גם בזכות פריחתה והתרחבותה של האוניברסיטה העברית בשנות החמישים של המאה הקודמת. אך בפרק זה של דיוננו אני מבקש להאיר את האפשרות שהשינוי ביחס ל"חכמת ישראל" התחולל גם על רקע היחסים ההדוקים של המלומד עם ש"י עגנון, גדול הסופרים העברים בעיניו, בן דרגתם של שני הנערצים האחרים, קפקא ופרוסט.

שלום לא יכול שלא לדעת, שהתקפתו על "חכמת ישראל" הגרמנית לא נראתה לעגנון, ואולי מותר לומר: מאוד לא נראתה לו. עגנון ראה עצמו משוררה של יהדות אשכנז בכללותה. "חכמת ישראל" הגרמנית היתה חלק מתרבותה רבת הגוונים של היהדות האשכנזית - ממש כמו החסידות באוקראינה ובפולין והלמדנות הליטאית. הציונות כפי שעגנון הבין והגדיר אותה היתה אמורה להיזון מכל המעיינות: גם מחכמתם של מנדלסון, צונץ, שטיינשניידר, גייגר, אייזיק הירש ווייס (ששלום בז לו), זכריה פרנקל, אהרון ילינק, יעקב לוי, דוד צבי מילר (בן עירו של עגנון, שנתעלה למדרגת פרופסור בבית המדרש לרבנים שבווינה) והקרובים להם. הסופר סירב למתוח חיץ ביניהם לבין גדולי "חכמת ישראל" בגליציה ובפולין, כגון רנ"ק, שי"ר (שלמה יהודה רפופורט), יה"ש (יהושע השל שור), ושניאור-זקס, שכתבו את מחקריהם בעברית.

עגנון ראה בחסידות, בלמדנות ובהשכלה זרמים מנוגדים בנהר אחד, שנבעו כולם ממעיין יצירתי כביר משותף – רוחה של היהדות האשכנזית כפי שהתפתחה מאז מסעי הצלב והגירושים של קהילות גרמניות לעבר המזרח הסלאבי. הוא לא התעלם מן הניגודים הפנימיים, המריבות והמאבקים, אך התייחס אליהם לעתים קרובות במידה של הומור, כגון בסיפור המבדח על משה מנדלסון שערך ביקור בביתו של הצדיק ר' מנחם מרימנוב, מי שהיה חברו ללימודים בבית המדרש של דניאל יפה בברלין. הצדיק קיבל את פני חברו שיצא לתרבות חוכמות חיצוניות בכבוד ובחיבה "וישב עמו כמה שעות ושח עמו". אבל לאחר שפרש מנדלסון נטל ר' מנחם מטאטא "וטיאטא את הבית" שלא ייוותר בו אבק של כפירה. בסך הכל כתב עגנון על גדולי חכמי המסורת ועל גדולי מלומדיה של "חכמת ישראל" בטון של מה שאפשר אולי לכנות האגיוגראפיה הומוריסטית. מכל מקום, הקבורה מחוץ לגדר שקברו ביאליק ושלום את "חכמת ישראל" הגרמנית עוררה בו התנגדות עזה ואולי גם כעס.

גרשם שלום. התקפתו על "חכמת ישראל" הגרמנית לא נראתה לעגנון. ואולי מותר לומר: מאוד לא נראתה לו צילום: הספרייה הלאומית

האם הביע עגנון את אי רצונו בדיבור ישיר עם ידידו, או שמא נמנע מעימות ישיר? בדרך כלל לא עלה הדיבור הישיר בקנה אחד עם דרכו ה"אלכסונית", דרך האירוניה והמשל המשתמע לכמה פנים. שלום עצמו עמד פעמים אחדות של תכונה זו של עגנון – המרת ניסוח חשוף של עמדה או של טענה בהשמעת סיפור נוגע לעניין אך לא דווקא חד משמעי. עם זאת, העניין כשלעצמו – יחס הכבוד ההיסטורי ליהדות אשכנז ול"חכמת ישראל" שלה – היה כה חשוב בעיניו עד כי לא נרתע מדיבור מפורש עליו במסגרת זו או אחרת.

כך לא נרתע עגנון משיבוץ הערה רבת משמעות בעניין זה בסיפור שכתב בשנות הארבעים המאוחרות. בהערה זו הסתייג נמרצות מיחס הזלזול ב"ייקים" שנתפתח הקרב יהודי מזרח אירופה וגם בקהילה הציונית בארץ ישראל, ותוך כך דחה במלים שאינן משתמעות לשתי פנים את הזלזול ב"חכמת ישראל" של צונץ ושטיינשניידר. וראויים הדברים להיקרא כלשונם וכנתינתם:

"קבלתנו שמקובלים אנו על יהודי אשכנז קבלת שטות היא. ואם באים אנו לשבח את יהודי שאר הארצות אגב תורתם, אגב יראתם, אגב צדקתם, אגב חסידותם, אגב תמימותם. צריכים אנו לשבח את יהודי אשכנז בשביל ישרונותם, בשביל שכלם, בשביל חוש אחריות שבהם, בשביל נאמנותם שאינם משנים מדיבורם. אף ספרים שקראתי בהם ללמד באו, שרוב הדברים שקיבלנו בחכמת ישראל אינם אלא נסורת שנפלה מתחת למסור של החרשים הגדולים, אלו חכמי ישראל שבאשכנז".

לפנינו הערה שיפוטית חריפה וישירה שלא רבות כמותה בכתביו של הסופר. עגנון המתגלה בה הינו כעוס למדי. העמדה שהוא מגנה – מוקרנת כנתינתה ללא שנשברה בפריזמה של האירוניה או נתקלה במסך שקוף-אטום של דו משמעות. ברור שזו היתה דעתו של עגנון על יהדות אשכנז המודרנית בכללה ועל "חכמת ישראל" שלה וראשי המדברים בה בפרט.

אולם בכל זאת דרכו העיקרית של עגנון בהתמודדות עם עמדה שלא נראתה לו (כגון עמדותיהם המדיניות של אנשי "ברית שלום", נקודת חיכוך נוספת בינו לבין שלום) היתה דרכו של האפיקן. מבחינתו רק הסיפור רב המשמעות יכול לייצר התייחסות מורכבת במידה מספקת לכל עניין חשוב בחיי הפרט והכלל, בהיסטוריה הציבורית ובתחום היחסים האישיים.

במחצית השנייה של שנות הארבעים, אולי בעקבות המסה של שלום מ-1944, החלו העניינים של העיסוק המחקרי-האקדמי בתולדות התרבות והדת להעסיק את עגנון כפי שמעולם לא העסיקוהו עד כה. המחשבה עליהם הפעילה את כוחות היצירה הסיפורית שלו והביאה אותם לכדי התססה וחידוש; ואלו מצאו את ביטויים במה מן היצירות שהתרחקו במעבדה שלו בשנים שלפני ותיכף לאחר מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל. שתי העיקריות שבהן היו הרומאן "שירה" (שלא הובא לכלל סיום מלא) והנובלה הארוכה "עד הנה". הדברים הבוטים בזכותם של יהודי אשכנז ושל "חכמת ישראל" שבאשכנז צוטטו מתוך "עד הנה". אין להטיל ספק בכך, ששלום, שקרא בעיון כל דבר שיצא מתחת ידיו של עגנון, קרא אותם והבין למי מיועדת הנקישה שנקשו הדברים בדלתו; היינו שהחומרה שבהם ("קבלת שטות") היתה מכוונת גם ואולי בעיקר נגדו. כמו כן אין מקום לספק בכך שדמותו של שלום ריחפה מעל לשני סיפורים אלה של עגנון, כמו גם מעל לסיפורים אחרים כגון "עידו ועינים".

"שירה", הרומן הגדול, שהמחבר החל בכתיבתו בשנות הארבעים המאוחרות, שונה מאוד מן הרומנים שכתב בשנות השלושים ובשנות מלחמת העולם. המילייה שתואר בו בהינף סאטירי חסר-רחמים היה זה של האוניברסיטה העברית (בשנות השלושים), אשר עד כה לא העסיקה אותו כנושא לסיפור. המרחק בין הווי-הר-הצופים לבין הסביבה האנושית של "סיפור פשוט" ו"אורח נטה ללון", ואפילו זו של יפו וירושלים בראשית המאה העשרים כתיאורו ב"תמול שלשום", הוא עצום. ובסביבה חדשה זו התבלטה ללא הרף הוויית המלומדות של אנשים שהמחקר הוא עיקר עשייתם, והקנאה והתאוה להתבלטות מחקרית הן לחם חוקם.

סיפור האהבה האסורה שבלב הרומן היה אמור כאילו לאשר אבל מיד לסטות מן הדגם העגנוני של אהבה נוטה על צידה, שכן היא נובעת מלב אחד מבני הזוג ואילו בן הזוג השני אדיש או ובולם את רגשותיו. לכאורה נוהגת כך שירה בהתחמקותה מן הטרפת הארוטית של הרבסט. אבל ככל שהרומן קרב אל סופו המקוטע מתברר שמקור ההתחמקות הזאת אחר היה. הסיבות לכך שתשוקתו של הרבסט אינה יכולה להגיע לביטוייה המלא עד רגע הסיום (הצטרפותו אל שירה בבית המצורעים) מוליכות אולי לניצחונה הסופי של האהבה האפלה ולא לכישלונה החוזר על עצמו פעמים כה רבות בסיפורי עגנון. לענייננו חשובה במיוחד האקבלה בינה ובין הטלטלה שהיא גורמת לאי-יכולת הניצבת מולה במקבילית הסיפור – היא אי יכולתו של הגיבור, הרבסט, להשלים את כתיבת ספרו המחקרי על קבורת העניים בביזנטיון, המחקר הנרחב והמקיף העתיד לשמש גולת כותרת במפעלו כחוקר, ואולי גם להכתירו בכתר פרופסור.

הפרק הרביעי והאחרון - בגיליון הבא